

Літопис події

КРУГЛИЙ СТІЛ “ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ “СЛОВА О ПОЛКУ ІГОРЕВІМ” В ЕТИМОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ”

Уже понад двісті років фахівці й аматори звертаються до найбільшої та найвідомішої літературної пам'ятки східного слов'янства – “Слова о полку Ігоревім”. Поряд з іншими проблемами, наприклад, з'ясуванням так званих темних місць у “Слові...” і походженням власних назв, найбільше суперечок викликають дві – проблема його авторства і проблема його самотності й автохтонності.

Саме це коло питань обговорювали учасники круглого столу “Лексика і фразеологія “Слова о полку Ігоревім” в етимологічному висвітленні”, засідання якого відбулося 28 березня 2018 р. в рамках проведеної Інститутом мовознавства ім. О. О. Потебні конференції “ІХ Потебнянські читання” (28–29 березня 2018 р.).

Виступ **В. Шульгача** “Немига” був присвячений походженню гідроніма *Немига* (22)¹ – назви невеликої річки (бл. 5 км завдовжки), притоки Свіслочі, нині в межах столиці Білорусі Мінська.

У “Слові...” *Немигу* згадано у зв'язку з битвою братів Ярославичів зі Всеволодом Полоцьким. Річка з аналогічною назвою засвідчена в басейні Десни – *Немига*, притока Розсохи, права притока Десни (с. Конятин Соснівського р-ну Чернігівської обл.), а її безпрефіксий відповідник – р. *Ми́га* – у басейні Шексни в колишній Новгородській губ.

Стосовно походження літописної *Немиги* відомо кілька версій:

а) балтійська – очевидно, із балт. **Ne-meig-*, **Me-mig-*, пор. етимологічно близькі оз. *Мигото*, д.-прусс. *Megothen / Migejten*². Солідаризуючись із думкою про балтійське походження гідроніма, В. Васильєв пропонує пов'язувати мотивацію основи назви з лтськ. *miéga*, лит. *miegà* ‘засік, загорода (для овочів, картоплі)’. Відповідно, *Немига* – первісно ‘незагачене озеро; неперегороджене озеро’³;

б) слов'янська – на думку В. Жучкевича, для *Немиги* “можливе зіставлення з *не мигать*, хоча воно й не популярне. Близьке за значенням і балт. *nemiga* ‘безсоння’, можливо, в минулому – ‘сторожовий пункт, охоронна межа’ тощо”⁴.

Шляхи пошуку мотивації основи гідроніма, на думку доповідача, доцільно направити і в інше русло. Можливі два пояснення назви.

¹ Усі цитати зі “Слова...” подано за вид.: Словарь-справочник “Слова о полку Игореве”. – Москва, 1965. – С. 15–25. У таких випадках джерело не вказане, а номер сторінок подано в дужках.

² *Топоров В., Трубочов О.* Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. – Москва, 1962. – С. 198.

³ *Васильев В. А.* Названия на -га в обратном словаре гидронимов Русского Северо-Запада // Вопросы ономастики. – 2011. – № 1. – С. 8.

⁴ *Жучкевич В. А.* Краткий топонимический словарь Белоруссии. – Минск, 1974. – С. 256.

1. У слов'янських мовах існує значний шар дієслівної лексики з коренем *mig-*, який передає ідею руху. Наприклад, рос. *мигáть* 'іти, бігти', 'швидко рухатися'¹, 'майнути, шмигнути перед очима'², слвн. *mihati* 'ходити туди-сюди, метушитися', чеськ. *migati* 'швидко бігти', слвц. *mihat* 'швидко рухатися', *migac* 'утікати', які зводять до і.-є. **mei-* / **mi-* на позначення непостійного, поперемінного руху³.

Ідею руху можна проілюструвати також на основі афіксальних похідних: укр. діал. *мигэнько* 'швидко', *мигом* 'дуже швидко', рос. діал. *замигу́ха* 'моторна, жвава дівчинка', *примигáть* 'примчатися, швидко прийти', *мигу́ха* 'про жінку, яка швидко ходить', *мигу́ша* 'хто швидко ходить'.

Частка *не-* заперечує той зміст, що властивий кореневій морфемі, у такому разі *Немига* синонімічна до гідронімів на зразок *Нетека*, *Нетеча* тощо.

У науковій літературі висловлено припущення про генетичний зв'язок кореня **mig-* і **myg-* / **myž-*, тобто про генетичну спорідненість дієслівної лексики, похідної від **migati* і **myžiti*. Порівняйте: схв. *мигнути* 'шмигнути; блиснути', чеськ. *mihnouti* 'пошевелити, посунути; блиснути, блимнути' і под.

Рефлексам із коренем **myž-* також притаманна семантика хаотичного руху. Поівніайте, наприклад, рос. діал. *мжа* 'про те, що швидко зникає', *омежнóй* 'надміру рухливий, непосида', *омежнóй*, *омежнóй* 'навіжений, очманілий, шалений' та ін.

Цікаво, що, як і опозиція *Немига* ~ *Ми́га*, існує пара *Немжа* – притока Півн. Двіни в колишній Архангельській губ. ~ *Мжа* (басейн Сіверського Дінця); *Немега* (оз. в Новгородській обл., Валдай) < **Немыга* ~ р. *Мга* л. Неви, р. *Мгла* – у гідросистемі Білого моря, *Верхняя Мгла*, *Нижняя Мгла* – на Мурманському п-ві, чеськ. р. *Mhla* ~ р. *Немегля* п. Птичі л. Прип'яті (Білорусь) < **Немыгля*.

2. Можливо, семантика гідронімооснови псл. **mig-* пов'язана із враженням, що виникає від водної поверхні. Пор., наприклад, схв. *ми́гам* 'блимати, миготіти', слвн. *migati* 'бліскати, блискотати', чеськ. *mihati* 'миготіти', н.-луж. *migaś se* 'блискати, миготіти' та ін., які також належать до гнізда і.-є. **mei-* / **mi-*.

У такому разі гідронім *Немига* синонімічний із гідронімами рр. *Срібна* (3), стр. *Блискучий* – в Україні, рос. *Серебряная* – в бас. Оки і под.

Відтак на користь слов'янської генези *Немиги* свідчать: а) ареал; б) наявність безпрефіксних відповідників; в) лексико-семантичні мотиваційні зв'язки; г) аблаутний ряд *Миг-* : *Мьг-* / *Мьж-* із первісною семантикою *руху*.

У своїй доповіді "Велес" **О. Іваненко** зазначив, що одним із доказів давності й самобутності пам'ятки може виступати слов'янська теонімія, зокрема згадане в ній слов'янське хтонічне божество – *Велес*. Доповідач зосередив увагу винятково на тих образних рисах цього божества, які так чи так відображені у "Слові...".

У пам'ятці *Велеса* згадано лише один раз у фрагменті: "чили въспѣти было вѣщей Бояне, Велесовъ (и) внуче!" (16). Ця згадка слов'янського божества й беззаперечний його зв'язок із образом *співця Бояна* дали змогу В. Топорову і В'яч. Іванову в першому томі енциклопедії "Мифы народов мира" (Москва, 1987 р.) пов'язати з *Велесом* обрядові пісні й поезію.

Однак, здається, досі ніхто не пов'язував між собою такі аспекти: Боян – *велесів внук* і Боян – *віщий співець*. Але той факт, що *внук Велеса* – не просто співець, а співець *віщий*, – важлива деталь. Зіставлення обох цих згадок дає можливість уточнити й узагальнити образ *Велеса*.

Ідею пов'язати обидва аспекти образу бояна – *співець* і *віщий* – із образом *Велеса* підказує короткий аналіз полігенічного образу *Велеса*, уміщений А. Журавльовим у статті "Наивная этимология и "кабинетная мифология" (Из

¹ Псковский областной словарь. – Санкт-Петербург, 2006. – Вып. 18. – С. 219.

² Словарь русских говоров Карелии. – Санкт-Петербург, 1996. – Вып. 3. – С. 238.

³ Этимологический словарь славянских языков. – Москва, 1992. – Вып. 19. С. 26–28.

наблюдений над мифологізмом А. Афанасьева)¹. Зокрема, ідеться про зв'язок *Велеса* з і.-є. **uel-* 'бачити', реалізоване, напр., у д.-ірл. *fili* 'провидець, поет'.

Саме ці два значення – 'провидець' і 'поет' – простежуються і в образі *Бояна* – віщого співця. Пов'язавши значення 'баяти' і 'провіщати' не лише з фігурою самого поета, а й з особою *Велеса*, чиїм онуком названо Бояна, ми отримуємо образ *Велеса* не лише як божества мертвих, божества поезії та співу, а і як божества *віщого*, здатного бачити й провіщати майбутнє. Проте цю ймовірну функцію божества вдається виявити лише етимологічним шляхом.

Відповідно, доповідач доходить висновку про те, що автору "Слова..." незалежно від часу створення пам'ятки – у XV – XVII ст. (саме цим періодом орієнтовно датують відомий нам список "Слова...") чи в XIX ст. – якщо вважати авторами "Слова..." його публікаторів, навряд чи було відомо про семантику і.-є. **uel-* і його зв'язок з ірландським і, ширше, кельтським матеріалом: рівень лінгвістичних студій у XIX ст. і, тим більше, у пізньому середньовіччі не дає підстав говорити про те, що творець "Слова..." міг фальсифікувати образ *Велеса* і образ *Бояна*: надто органічно, природно й неочевидно пов'язані між собою ці два образи.

Окрім того, доповідач нагадав про інше відоме у слов'ян слово – *волхв*, на позначення віщого старця й чаклуна, походження якого також можна пов'язувати з і.-є. **uel-* із його поетично-провісницькими значеннями. О. Іваненко дійшов висновку, що аналіз образу *Велеса* вкупі із застосуванням етимологічної процедури дає ще одне переконливе свідчення на користь автентичності "Слова...".

П. Салевич у виступі "Символ мисі-медведя" звернув увагу на слово *мислю*, вжите в такому тричленному контексті – образі світового дерева: "Боянь бо Вѣщи, аще кому хотяше пѣснь творити, то растѣкашется *мислю* по древу, сѣрымъ вѣлкомъ по земли, шизымъ орломъ подѣ облакы" (15). У XIX ст. це слово із наведеного контексту тлумачили в значенні 'думкою', а згодом на основі прийнятої кон'єктури – *мисію* (білкою-летягою).

Останнє тлумачення сьогодні прийняте в науці. Водночас тлумачення *мислю* (білкою-летягою) має в досліджуваному контексті ряд недохопів: 1) таке тлумачення не відповідає природі символу-медіатора світового дерева "Слова...", а певним чином повторює сюжет зі Старшої Едди про білку Рататоск (Гризозуб), що снує дерева Іггдразіль (скандинавський варіант світового дерева): "Рататоск білка жваво снує по ясеню Іггдразіль; усе, що прорік орел [Йотун Грьосвельг. – П. С.], поспішає віднести вона [змію. – П. С.] Нідхеґу вниз" [Старша Едда, Мова Грімніра, 32]; 2) у "Слові..." вже згадано білку у формі *бѣлѣ* у рядку: "а погани сами, побѣдами нарищуеи на Рускую землю, ємляху дань по *бѣлѣ* отъ двора" (19); 3) слова *мись* із значенням 'білка-летяга' немає в жодних слов'янських словниках, окрім російських; 4) невідповідним є також ототожнення білки-летяги зі звичайною білкою. Порівняльні характеристики обох різновидів та ареали їх поширення різні, тому за їх характеристиками природніше сприймається семантичний зв'язок зі стовбуром дерева звичайної білки, а не білки-летяги; 5) водночас у розглядуваному контексті, за тлумаченням багатьох учених, іменники *Боянь* і *білка* неузгоджені в роді: *Боянь* (чол. р.) *біг* мисію (білкою-летягою) (жін. р.). Така хиба у творі рівня "Слова..." – неприпустима, адже в тексті "Слова..." відповідність іменників у роді трапляється двічі: *Боян розтікався* сірим вовком і *Боян розтікався* шизим орлом; 6) невідповідне й міфосемантичне значення білки-летяги в контексті хижаків вовка та орла.

Усіх указаних вище вад і неузгоджень, що наявні в інтерпретації форми *мись*, немає у тлумаченні за українською культурною традицією. Слово

¹ Див. збірник: Етимологія. 1997–1999. – Москва, 2000. – С. 56.

мись у значенні ‘ведмідь’ відображене в “Малоруско-німецькому словарі” Є. Желехівського, що за родом, лексичною та міфосимволічною семантикою цілком узгоджується з контекстом образу світового дерева. До того ж кон’єктура *мисю* (жін. р.) потребує зміни на *мисєм* (чол. р.): “Боян біг мисєм по дереву”. Усі символи згаданого контексту “Слова...”: медведя, вовка, орла – це символи хижаків. У міфологічних уявленнях українського народу, як і в індоєвропейській традиції, вони мають подібні характерні риси (швидкість, силу, відвагу), через що не випадково об’єднані в один міфосемантичний контекст, пов’язаний із темою героїки військових походів.

Що ж до розглядуваного контексту (образу світового дерева “Слова”): символи *ведмедя*, *орла* та *вовка* в ритуальному звертанні до них віщого співця Бояна – це тотемні божества, а самі звертання до образу символізує *апофеоз* (Потебня). Тобто в розглядуваному контексті віщий співець Боян звертається до тотемних богів медведя, орла й вовка спершу з ритуальним проханням перенести на небо земні обставини військового походу, *освятити і возвеличити* його, а потім надати йому на землі *властивості, отримані на небі*, тобто наділити славою князя і його похід (Потебня).

В. Франчук у своїй доповіді “Русичи” обстоювала думку про те, що іменник *русичи*, зафіксований лише в “Слові о полку Ігоревім”, викликає безліч запитань. Незважаючи на велику кількість думок, викладених у спеціальній статті “Енциклопедії «Слова о полку Ігоревім»”, залишається досі не спростованим твердження Б. Унбегауна, який завважував недоречність уживання в пам’ятці XII ст. іменника *русичи*. На його думку, ця форма не могла виникнути раніше XVI ст. “Корисно пригадати те, – зазначав дослідник, – що, наприклад, розповідь в Іпатіївському літописі про ті ж події, що і в “Слові...”, знає лише збірне Русь”. На відсутність іменника *Русь* у “Слові о полку Ігоревім” звертає увагу В. Колесов. Отже, Б. Унбегаун звернув увагу на різницю в оформленні найменування руських воїнів у “Слові...” й оповіданні Іпатіївського літопису. В останньому вживання збірного іменника відповідає часу формування тексту – кінець XII ст. В. Колесов наголосив, що в “Слові...” іменника *Русь* немає не тільки в значенні ‘руські воїни’. Не вживається він тут і як синонім словосполучення *Руська земля*.

Показово, що “Задонщина” – пам’ятка, створена в кінці XIV ст., форми *русичи* не знає. У фрагментах “Задонщини”, близьких за змістом до відповідних фрагментів “Слова...”, на місці іменника *русичи*, як правило, стоять словосполучення *руские сыны* (сынове, удальцы, богатыри). Наприклад, у списку Ундольського: “Уже бо *руские сынове* разграбиша татарские узорочья” (540). Слід зазначити, що словосполучення *руские сыны* один раз трапляється в “Слові о полку Ігоревім”: “Немизѣ кровави брезѣ не бологомъ бяхуть посѣяни, посѣяни костьми *Рускихъ сыновъ*” (22-23). Уживається воно і в інших давньоруських пам’ятках.

Однак у списку “Задонщини” Історичний₁ XVI ст. в цьому значенні прочитується інший іменник – *Русь*: “Кликнуло диво в Руской земли, велит послушати грознымъ землям. Шибла слава к Желѣзнымъ вратом, к Риму и к Кафы по морю, и к Торнаву, и оттоле к Царюграду, на похвалу: «*Русь великая* одолѣша Мамаю на полѣ Куликовѣ»” (543). Пор. у “Слові...”: “*Русичи великая* поля чръленими щиты прегородиша” (17).

Можна припустити, що визначення *великая* до іменника середнього роду *поле* в множині було витлумачено тут як означення до слова *Русь*, тому не відбулася його заміна словосполученням на зразок *руские сыны*. Побічно цей приклад може служити підтвердженням припущення про те, що в оригіналі “Слова...” не було іменника *русичи*, як немає цієї форми в Іпатіївському літописі в оповіданні про похід Ігоря Святославича. Отже, знімається серйозний аргумент прихильників пізнього походження “Слова о полку Ігоревім”.

Про те, що іменник *русь* на місці форми *русичи* в списку XVI ст. читається не випадково, свідчить також Синодальний список “Задонщини” XVII ст., де подібний текст спотворений, а означення до слова *Русь* немає: “Шибла слава к мору и к Ворнавичом и к Железным вратом, ко Кафе и к турком и ко Царуграду, и што *Русь* [виправлено видавцями, у рукописі – *Ру*] поганых одалеша” (553). У “Сказании о Мамаевом побоище” є ще один варіант цієї фрази, але слово *Русь* збереглося: “Превознесесе слава Русько (по) всъмъ землямъ; поиде вѣсть по всъмъ городомъ: къ Орпачу, Криму, къ Кафѣ, къ желѣзнымъ вратомъ, къ Царю городу на похвалу: “*Русь* поганыи одолѣша на полѣ Куликовѣ, на рѣчкѣ на Непрядвѣ””.

Отже, можна припустити, що, переписуючи текст “Слова о полку Ігоревім”, книжники змінювали не лише його орфографію відповідно до правописних норм свого часу, а й заміняли слова, значення яких стало незрозумілим.

У доповіді **Ю. Мосенкіса** “Редедя” було окреслено проблему походження антропоніма *Редедя*.

Н. Назаров у своєму виступі “Живыя струны” висловив низку міркувань щодо ритмічної організації тексту “Слова...”.

Олександр Іваненко
м. Київ

Отримано 9 серпня 2018 р.

В Інституті літератури

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧИЙ СЕМІНАР “ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ БІОГРАФІЇ ПОЕТА: ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ”

12 червня 2018 р. в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України відділ шевченкознавства провів черговий шевченкознавчий семінар, цього разу на тему “Дискусійні питання біографії поета: перспективи дослідження”. У доповіді “Рід Шевченкової матері Катерини Бойко” **Г. Карпінчук** на основі архівних документів (метричних та інвентарних книг, сповідних розписів, ревізських реєстрів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, Державного архіву Київської області, Державного архіву Черкаської області) спростувала твердження про те, що ця гілка Шевченкового роду не мала спадкоємців; також дослідниця відкинула припущення про Агафію як матір поета та сестру Катерини Бойко. **О. Боронь** у виступі під назвою “Як Тарас Шевченко познайомився з Іваном Сошенком? (повернення до проблеми)” констатував паралельне існування в шевченкознавстві двох версій: через брата дружини Василя Ширяєва – Василя Соловйова, що навчався в петербурзькій Академії мистецтв, або в Літньому саду, де Сошенко випадково зустрів свого земляка. Першу версію прийнято в академічній науці, друга, яку на основі повісті “Художник” обґрунтував у 1960-х роках П. Жур, набула популярності в широких читацьких колах. **О. Боронь** висловив додаткові міркування на користь вірогідності історії про знайомство художників на квартирі Сошенка, а гіпотезу Жура піддав аргументованій критиці. **Р. Харчук** у доповіді “Які свої вірші Олександра Псьол пересилала Шевченкові на заслання?” зауважила, що в шевченкознавчій літературі спостерігається плутанина щодо віршів, які Псьол пересилала Шевченкові на заслання: ця плутанина стосується і назв віршів, і їх кількості. Дослідниця з’ясувала, які ж саме вірші Псьол передала на заслання поетові. На думку **Р. Харчук**, писати Псьол почала під впливом Шевченка. Доповідь “Знову про “білі плями” в біографії Шевченка і ще дещо” виголосив **Г. Грабович**, зосередившись на недостатньо висвітлених у шевченкознавстві епізодах життя поета. У дискусії, яка дала змогу глибоко й багатопланово осмислити порушені питання, взяли участь П. Вольвач, С. Гальченко, Т. Калініна, Н. Орлова, О. Федорук.

Євгенія Лебідь-Гребенюк
м. Київ

Отримано 18 червня 2018 р.